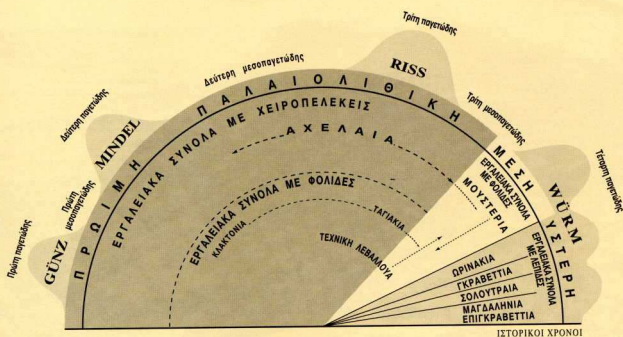

ΟΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

1. Το χρονολογικό πλαίσιο της Παλαιολιθικής εποχής.

ΤΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ

Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

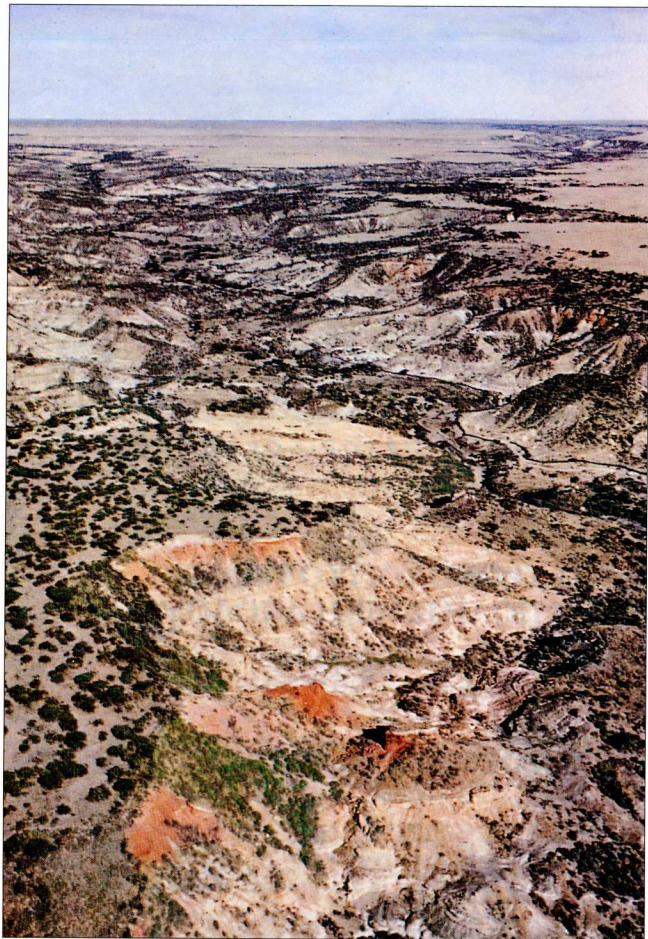
Αρχαιολόγος - Προϊστοριολόγος
Δρ. του Πανεπιστημίου των Παρισιών (Paris I - Sorbonne)

Η αρχή της Παλαιολιθικής Εποχής ταυτίζεται με την εμφάνιση στην Αφρική, πριν από 2,6 εκ. χρόνια, των πρώτων λίθινων εργαλείων, πελεκημένων από τον άνθρωπο. Το τέλος της τοποθετείται γύρω στα 10.000 χρόνια, εποχή που χαρακτηρίζεται από την τήξη των παγετώνων και τη σταθερή βελτίωση του κλίματος (εικ. 1). Η ΠΕ υποδιαιρείται σε τρία στάδια: Πρώιμη ή Αρχαιότερη, Μέση, και Ύστερη ή Νεότερη.

Η διαίρεση αυτή αντικατοπτρίζει κυρίως την τεχνολογική εξέλιξη, αν και πολλές φορές έγινε προσπάθεια να συνδεθεί η τεχνολογική εξέλιξη με τους κυριότερους ανθρώπινους τύπους και τις κλιματολογικές αλλαγές.

Η τριμερής διαίρεση της ΠΕ εφαρμόζεται κυρίως στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Στην Αφρική η ΠΕ αρχίζει πολύ νωρίτερα, και αυτό το παλιότερο στάδιο ονομάστηκε Αρχαϊκή Παλαιολιθική.

Όσον αφορά την Αμερική και την Ωκεανία, ας σημειωθεί ότι η πρώτη ανθρώπινη κατοίκηση τοποθετείται χρονολογικά γύρω στα 35.000 χρόνια π.Χ.

Η Πρώμη Παλαιολιθική: 2,6 εκ. έως 200.000 χρόνια.

Ο όρος Αρχαϊκή Παλαιολιθική προτάθηκε από τον F. Houts για να χαρακτηρίσει τις παλαιότερες φάσεις της Πρώμης Παλαιολιθικής στην Αφρική.

Η Αρχαϊκή Παλαιολιθική περιλαμβάνει λίθινα εργαλεία σύνολα, γνωστά ως Pebble Culture, όπου χαρακτηριστικός τύπος εργαλείου είναι η πελεκημένη κροκάλα (chopping tool, galet aménagée).

Η θέση Olduvai στην Τανζανία, που ανακαλύφθηκε το 1913 και ανασκάφηκε από το ζεύγος Leakey μεταξύ 1953 και 1975, έδωσε τα σημαντικότερα ευρήματα και τη στρωματογραφική ακολουθία, καθώς και το όνομα σ' αυτή την πολιτισμική φάση (εικ. 2).

Το μεγαλύτερο μέρος της στρωματογραφικής ακολουθίας του Olduvai (εικ. 3) περιλαμβάνεται στις αποθέσεις που συμβατικά ονομάστηκαν Bed IV. Αυτές οι αποθέσεις καλύπτουν μια χρονολογική περίοδο που εκτείνεται από το 1,8 έως το 0,5 εκ. χρόνια.

Το Bed I (1,8 έως 1,2 εκ. χρόνια) αποτελείται από αποθέσεις που συγκεντρώθηκαν στην άκρη μιας λίμνης, στην παρλιλία της οποίας σύχναζαν δύο είδη ανθρωπίδων, ο *Australopithecus boisei*, ένα από τα είδη των Αυστραλοπιθήκων, και ο *Homo habilis*. Τα εργαλεία είναι πελεκημένες κροκάλες και φολίδες. Η πανίδα αποτελείται από ψάρια, μικρά ζώα αλλά και μεγάλα θηλαστικά, κυρίως ελέφαντα, οι οποίοι όμως δεν ήταν σίγουρο ότι είχε κυνηγηθεί. Οι ανασκαφείς εντόπισαν δάπεδα κατοικίας, και άλλου θέσης διαμελισμού του ελέφαντα.

Το Bed II αποτελείται από μια πιο σύνθετη στρωματογραφία. Σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται προς τη μέση του Bed II. Η παλιά λίμνη έχει αποξηρανθεί και το περιβάλλον είναι μια ανοικτή σαβάνα. Τα χαρακτηριστικά εργαλεία της Ολντουβαικής φάσης έχουν τώρα εκλείψει καθώς και ο *Australopithecus boisei*. Ο *Homo habilis* δεν θα αντικατασταθεί από τον *Homo erectus* παρά προς το τέλος του Bed II (1 εκ. χρόνια). Τα εργαλεία σύνολα διαφοροποιούνται και περιλαμβάνουν τύπους όπως πρωτο-χειροπελεκίς, που είναι κατά κάποιον τρόπο ένας τεχνολογικός κρίκος αλυσίδας μεταξύ των πελεκημένων κροκάλων και των χειροπελίκων της Αχελαιάς (μεταγενέστερης πολιτισμικής φάσης της Πρώμης Παλαιολιθικής), οι οποίοι απαντούν άλλωστε στην κορυφή του Bed II. Από τα μέσα του Bed II και έως την κορυφή του Bed IV τα εργαλεία αφθονούν καθώς και η πανίδα των μεγάλων ζώων, που περιλαμβάνει τώρα την καμηλοπάρδαλη και τον ρινόκερο.

Η ακολουθία της θέσης Olduvai, παρότι έχει σχετικά παλιώσει, παραμένει κλασική. Πολλές άλλες θέσεις έχουν ανασκαφεί εν τω μεταξύ στην Ανατολική Αφρική, η οποία με τα σημερινά δεδομένα θεωρείται πλέον το λίκνο της ανθρωπότητας (εικ. 4).

Στην Ευρώπη η αρχή της Πρώμης Παλαιολιθικής συμπίπτει με την άφιξη του *Homo erectus*, που τοποθετείται γύρω στα 800.000 χρόνια, δηλ. στην αρχή του Μέσου Πλειστοκαίνου.

Πριν από τα 700.000 χρόνια, πελεκημένες κροκάλες και κομμάτια λίθου με ίχνη κατεργασίας αποτελούν τις πιο παλιές ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας στη γηραιά ήπειρο. Το πρόβλημα που τοποθετούν αυτά τα ευρήματα είναι όχι τόσο χρονολογικό, παρά τη σχετική αβεβαιότητα που επικρατεί, όσο αυτό της ταύτισής τους. Ένα ηθελμημένο γυτμήμα αφήνει ίχνη παρόμοια με αυτά που προκαλούν το κατακλάση ή το ποδοπάτημα. Το αναπόφευκτο ερώτημα είναι λοιπόν εάν πρόκειται για πραγματικά εργαλεία με ηθελμημένη κατεργασία ή για απλές πέτρες χτυπημένες από φυσικά αίτια. Τα κριτήρια της ταύτισης ενός εργαλείου είναι δύσκολο να ελεγχθούν πάνω σ' αυτά τα ευρήματα, επιφανειακά και μεμινωμένα, όπου αποουσίαζον εντελώς η δυνατότητα χρησιμοποίησης της τεχνολογικής αλυσίδας και το αρχαιολογικό περιβάλλον. Γι' αυτό το λόγο πλανάται η αμφιβολία πάνω σε εργαλεία σύνολα που προέρχονται από τη θέση Chilhac στην κεντρική Γαλλία και που χρονολογήθηκαν γύρω στα 1,9 εκ. χρόνια, παρόλο που επικρατούν εκεί εξαιρετικές συνθήκες διατήρησης των αποθέσεων και δυνατότητες απόλυτης χρονολόγησης, στοιχεία που θα μπορούσαν να φωτίσουν πολλές πλευρές της άφιξης του ανθρώπου στην Ευρώπη.

Αντίθετα, χρονολογημένες προς το τέλος του Κάτω Πλειστοκαίνου και την αρχή του Μέσου, δηλ. μεταξύ 800 και 700.000 χρόνων, θέσεις γνωστές από την πλούσια πανίδα τους φέρνουν στο φως πολλές ενδείξεις ανθρώπινης κατοίκησης σε διάφορες χώρες της Ευρώπης: Soleilhac στη Γαλλία, Pinado και El Acouladero στην Ισπανία, Isernia La Pineta στην Ιταλία, Sandallia στην Κροατία και ίσως Stranaks Skala και Prezletice στην Τσεχοσλοβακία.

Πρόκειται κατά κανόνα για θέσεις που βρίσκονται σε παλαιοφρασιτογενείς περιβάλλον, με ποτάμια και λιμνία ιζήματα. Τα εργαλεία σύνολα περιλαμβάνουν εργαλεία όπως πελεκημένες κροκάλες, φολίδες με επεξεργασία, χονδρείδη ξέστρα, μικρά οδοντωτά κλπ., δουλεμένα σε μια μεγάλη ποικιλία πρώτων υλών, όπως πυριτόλιθο, σαρβεατόλιθο, χαλαζία, ίασπη, βασάλτη, μικρογρανίτη. Συχνά τα εργαλεία αυτά βρίσκονται δίπλα σε σωρούς από οστά ζώων, όπως αλόγου, βίσωνα, ρινόκερου, ελέφαντα, αρκούδας.

Πρώσφατα βρέθηκε και στην Ελλάδα, δίπλα στην Κόρσιση λίμνη στην Κέρκυρα, μια πελεκημένη κροκάλα, που χρονολογήθηκε με παλαιομαγνητισμό γύρω στα 700.000 χρόνια. Το εργαλείο αυτό, που, τόσο από τη μορφολογία του όσο και από το αρχαιολογικό του περιβάλλον, μπορεί να συγκριθεί με τα παραπάνω, αποτελεί μια από τις παλιότερες ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας στη χώρα μας.

Μεταξύ 400.000 και 200.000 χρόνων τοποθετείται το απόγειο της Πρώμης ή η προδευτική εμφάνιση της Μέσης Παλαιολιθικής. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου οι ανθρωπίδες εγκαταστάσεις πληθαίνουν και τα στοιχεία χρονολόγησης γίνονται πιο βέβαια. Η πολιτισμική φύση που αναπτύσσεται αυτή την εποχή και εξαπλώνεται στο μεγαλύτερο τμήμα της Δυτικής Ευρώπης ονομάζεται *Αχελαιά* (εικ. 5, 5α).

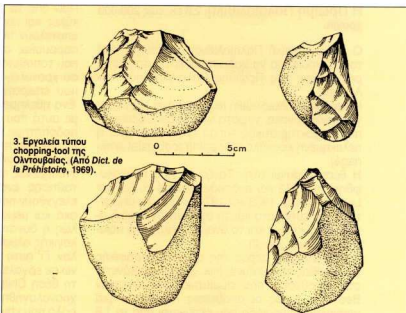
2. Η θέση Olduvai στην Τανζανία, που έδωσε και το όνομά της στην παλαιότερη πολιτισμική φάση της Παλαιολιθικής εποχής (φωτ. M. D. Leakey).

Ο όρος θεσπίστηκε το 1872 από τον G. de Mortillet. Η Αχελαία πολιτισμική φάση χαρακτηρίζεται κυρίως από την παρουσία χειροπελέκεων (handaxe, biface), που συνοδεύονται από εργαλεία σε φολίδες (εικ. 6, 6a). Οι θέσεις είναι συχνά υπαίθριες σε ποτάμιες αναβαθμίδες (Cagny στη ΒΔ Γαλλία, Swanscombe, στη λεκάνη του Τάμεση, στην Αγγλία), σε αποθέσεις loess (St-Acheul, η επώνυμη θέση στη ΒΔ Γαλλία), θαλάσσια ιζήματα (Terra Amata, στην Ν. Γαλλία), και συχνά δίπλα σε πηγές πρώτης ύλης, κυρίως πυριτολίθου. Τα σπήλαια και οι βραχοσκεπές δεν φαίνεται να προτιμήθηκαν αυτή την εποχή.

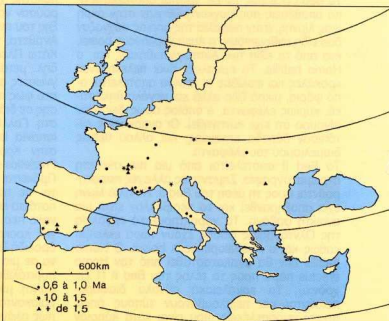
Σε πολλές από τις παραπάνω θέσεις φαίνεται να υπήρξε μια στοιχειώδης οργάνωση του χώρου, και σε μερικές περιπτώσεις, όπως στη θέση Terra Amata, βρέθηκαν ίχνη φωτιάς.

Οι χειροπελέκες είναι τύπος εργαλείου που παρουσιάζει μεγάλη ποικιλομορφία: καρδιόσχημος, αμυγδαλόσχημος κλπ., και που επιβίωσε και σε μεταγενέστερες εποχές. Σήμερα είναι αποδεκτό ότι η επιλογή μιας μορφής χειροπελέκων οφείλεται μάλλον σε πολιτισμικά παρά σε χρονολογικά κριτήρια. Μόνο τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά μπορούν να συνδεθούν με μια εξέλιξη στο χρόνο: οι παχείς ανώμαλοι χειροπελέκες, με μια μόνο σειρά απόσπασης φολίδων, κυματοειδή κόψη και υπόλοιπα του εξωτερικού φλοιού είναι κατά κανόνα παλιότεροι από τους λεπτούς χειροπελέκες με ευθύγραμμη κόψη και επεξεργασία. Η παρουσία της Αχελαιάς στην ΝΑ Ευρώπη είναι περιορισμένη. Στη Βαλκανική χερσόνησο έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα πολύ λίγα δείγματα, ανάμεσα στα οποία και ένας χειροπέλεκυς από το Παλαιόκατρο Κοζάνης. Τα τεχνολογικά του χαρακτηριστικά οδήγησαν τους ανασκαφείς να τον κατατάξουν στην Αχελαία πολιτισμική φάση, αν και δεν μπορεί να παραβλεφθεί το γεγονός ότι πρόκειται για μεμονωμένο, επιφανειακό και αχρονολόγητο εύρημα.

Παράλληλα με την Αχελαία, αναπτύσσονται η Κλακόνια πο-

3. Εργαλεία τύπου chopping-tool της Ολντουβαίας. (Από Dict. de la Préhistoire, 1969).

4. Η κατανομή των θέσεων της Πρώιμης Παλαιολιθικής (έως 600.000 χρόνια) στην Ευρώπη. (Κατά E. Bonifay).

λιτισμική φάση στη Βόρεια Ευρώπη, που χαρακτηρίζεται από την απουσία χειροπελέκων, και η Ταγιαία στη Νότια Ευρώπη.

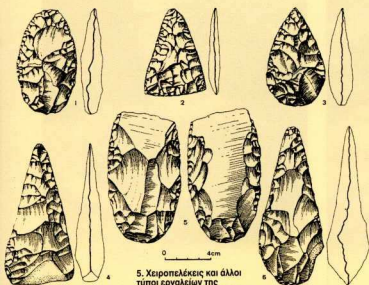
Η Μέση Παλαιολιθική: 200.000 έως 35.000 χρόνια.

Η Μέση Παλαιολιθική καλύπτει μέρος του Μέσου και

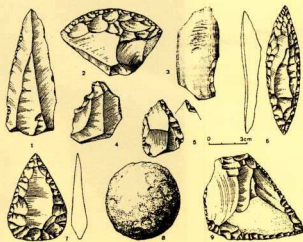
Ανώτερου Πλειστοκαίνου και αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια του Riss Würm και Würm I και II. Χαρακτηρίζεται από βαθύτερες αλλαγές σε όλους τους τομείς.

Από ανθρωπολογική άποψη, ο Homo erectus δίνει τη θέση του στον Homo sapiens, ο οποίος στη Μέση Παλαιολιθική αντιπροσωπεύεται από το υποείδος neanderthalis.

Τα λίθινα εργαλεία σύνολα

5. Χειροπέλεκεις και άλλοι τύποι εργαλείων της Αχελαιας. (Από Dict. de la Préhistoire, 1969).

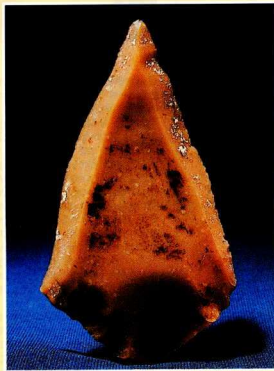
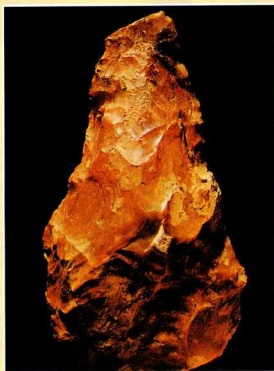

6. Εργαλεία της Μουστερίας: 1, 7: Αιχμές, 2, 9: Ξέστρα. (Από Dict. de la Préhistoire, 1969).

6α. Μουστερία αιχμή κατασκευασμένη με την τεχνική Levallois, από τη Συρία. (Φωτ. J. Oster).

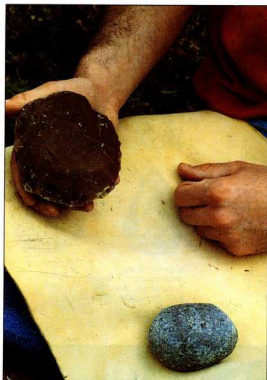
5α. Χειροπέλεκεις της Αχελαιας. (Φωτ. Musée de l'Homme).

επίσης αλλάζουν. Αναπτύσσονται τώρα τα εργαλειακά σύνολα σε φοιίδες, τα οποία θα εξαπλωθούν παντού κατά τη διάρκεια της Μουστερίας πολιτισμικής φάσης, που χρονολογικά ταυτίζεται με τη Μέση Παλαιολιθική. Τα εργαλειακά σύνολα της Μέσης Παλαιολιθικής παρουσιάζουν μεγαλύτερη διαφοροποίηση από αυτά της Πρώιμης Παλαιολιθικής, παράλληλα ό-

μως εκφράζουν μια μονοτονία, παρά τις διάφορες παραλλαγές που χαρακτηρίζουν τη Μουστερία. Χαρακτηριστικοί εργαλειακοί τύποι είναι οι αιχμές (points, pointes) και τα ξέστρα, ενώ επιβιώνει ο τύπος του χειροπέλεκυ. Οι μελέτες του F. Bordes επέτρεψαν τη διάκριση πέντε παραλλαγών, που είναι: η Τυπική Μουστερία, η Μουστερία Αχελαιας παράδοσης, η Μουστε-

ρία τύπου Ferrassie, η Μουστερία τύπου Quina και η Μουστερία με οδοντωτά εργαλεία. Στην Κεντρική και Νότια Ευρώπη απαντά η Μουστερία με διπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές. Οι παραλλαγές αυτές ερμηνεύθηκαν από τον F. Bordes πολιτισμικά. Άλλοι ερευνητές, όπως ο L. Binford, πρότειναν μια λειτουργική ερμηνεία, ενώ ο P. Mellars υπογράμμισε τη

δυνατότητα κάποιας χρονολογικής εξέλιξης, π.χ. από τη Μουστερία τύπου Ferrassie προς αυτήν τύπου Quina.

Κατά τη Μέση Παλαιολιθική αναπτύσσεται επίσης η τεχνική Levallois (εικ. 7, 7a). Πρόκειται για ένα σύνολο μεθόδων κατεργασίας, που έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την κατάλληλη προετοιμασία ενός πυρήνα και την παραγωγή φολιδών προκαθορισμένης μορφής. Τα παράγωγα μπορεί να είναι, εκτός από φολίδες, αιχμές ή και λεπίδες. Η μέθοδος Levallois απαιτεί μια πολύ καλή γνώση των τεχνικών της κατεργασίας των λίθινων υλικών, μια φροντίδα των κινήσεων και μια προσοχή που εκπλήττουν, σε σχέση με την εποχή. Η μέθοδος αυτή εμφανίζεται σποραδικά και στις μεταγενέστερες εποχές.

Κατά τη Μέση Παλαιολιθική ο άνθρωπος δεν ενδιαφέρθηκε μόνο για την επιβίωσή του. Κάνουν τώρα την εμφάνισή τους και οι πρώτες ταφές, για τις οποίες θα γίνει λόγος διεξοδικά παρακάτω.

Στον ελλαδικό χώρο η Μουστερία πολιτισμική φάση εντοπίστηκε σε όλες τις θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, από τις οποίες όμως οι περισσότερες είναι υπαίθριες και πολύ λίγες έχουν ανασκαφεί. Αντιπροσωπεύεται κυρίως εδώ η Τυπική Μουστερία, με τοπικές παραλλαγές όπως αυτή των Ιονίων νήσων, η οποία χαρακτηρίζεται από την παρουσία μικρών πελεκημένων κροκαλών και παρουσιάζει κοινά στοιχεία με την Ποντινία παράδοση, γνωστή από την Ιταλία. Η Μουστερία, με τις διπρόσωπες φυλλόσχημες αιχμές, που απαντά επίσης στη χώρα μας (Κοκκινόνηλος, Θεσσαλικές θέσεις), συνδέεται με τους πολιτισμούς της Μέσης Παλαιολιθικής που αναπτύσσονται στη Βαλκανική.

Η Ύστερη Παλαιολιθική: 35.000 έως 10.000.

Η Ύστερη Παλαιολιθική εξελίσσεται στη διάρκεια του Ανώτερου Πλειστοκαίνου και καλύπτει τον Würm III και IV. Αρχίζει στα 35.000 και τελειώνει στα 10.000 χρόνια, με το τέλος της ΠΕ και τη σταθερή βελτίωση του κλίματος (εικ. 8).

Η Ύστερη Παλαιολιθική χαρακτηρίζεται από μια σημαντική ανθρωπολογική αλλαγή, την εμφάνιση του *Homo sapiens sapiens*, του Σύγχρονου ανθρώπου, ο οποίος αντικατέστησε τον άνθρωπο του Νεάντερταλ. Η συνύπαρξη των δύο αυτών ανθρώπινων τύπων σε συγκεκριμένες περιοχές είναι σήμερα βέβαιη, είναι όμως επίσης αποδεκτό ότι ο ένας δεν αποτελεί εξέλιγμένη μορφή του άλλου.

Πολλοί νεότερισμοί εμφανίζονται στον υλικοτεχνικό τομέα.

Τα λίθινα εργαλεία σύνολα τελειοποιούνται με την εφεύρεση της τεχνικής των λεπίδων, που επιτρέπει μια καλύτερη εκμετάλλευση της πρώτης ύλης και την κατασκευή νέων τύπων εργαλείων, όπως το ξύστρο (end scraper, grattoir) και η γλυφίδα (burin).

Νέα υλικά, ζωικής προέλευσης, όπως το κόκαλο, ο χαυλιόδοντας μαμμούθ, το κέρατο ελαφοειδών, δουλεύονται τώρα με τη βοήθεια των παραπάνω εργαλείων και εμπλουτίζουν τον εργαλειοεξοπλισμό.

Ο άνθρωπος οργανώνει τον χώρο που ζει, διαμορφώνει τα σπήλαια ή τις βραχοσκεπές όπου καταφεύγει, χτίζει οικήματα με τα διαθέσιμα υλικά. Συνεχίζει να ενταφιάζει και να φροντίζει τους νεκρούς του.

Το αισθητικό κριτήριο εξελίσσεται και οι μεταφυσικές ανησυχίες ή οι θρησκευτικές δοξασίες αντανακλώνται στην ανάπτυξη της κόσμησης,

και κυρίως στην τέχνη που κάνει τώρα την εμφάνισή της και θα γνωρίσει το απόγειό της αργότερα την εποχή.

Το γενικό χρονολογικό πλαίσιο και η πολιτισμική ακολουθία της Ύστερης Παλαιολιθικής διαμορφώθηκε στο 1ο μισό του αιώνα με τις μελέτες των H. Breuil και D. Peyrony και την επανεξέταση της στρωματογραφίας ενός σημαντικού αβαρίου σπηλαίων και βραχοσκεπών στην ΝΔ Γαλλία. Συμπληρώνονται διαρκώς με τις σύγχρονες έρευνες.

Στον ευρωπαϊκό χώρο αναπτύχθηκε ένας μεγάλος αριθμός πολιτισμικών φάσεων, πολλές από τις οποίες είχαν καθαρά τοπικό χαρακτήρα. Παρακάτω θα συγκεντρώσουμε την προσοχή μας στην ακολουθία των κυριότερων φάσεων της Ύστερης Παλαιολιθικής, με συχνές αναφορές σε ό, τι παρατηρείται στη χώρα μας.

Η Ωρινάκια

Η Ωρινάκια αρχίζει την Ύστερη Παλαιολιθική (εικ. 11). Είναι γνωστή από θέσεις που εντοπίστηκαν σε όλη την Ευρώπη, από το Βέλγιο έως και τη Βαλκανική χερσόνησο, καθώς και στη Μέση Ανατολή. Καλύπτει την περίοδο Würm III και τοποθετείται χρονολογικά μεταξύ 36.000 και 20.000 χρόνων, αν και πρόσφατα ευρήματα ανάγουν την αρχή της πολύ παλιότερα. Το σπηλαίο Aurignac στη Δ. Γαλλία είναι η επώνυμη θέση.

Στη Δ. Ευρώπη η Ωρινάκια συνεχίζει τοπικές φάσεις, όπως την Σατελπερόνια, κατά κανόνα

όμως καλύπτει τη Μουστέρια και ακολουθείται από την Γραβέτια.

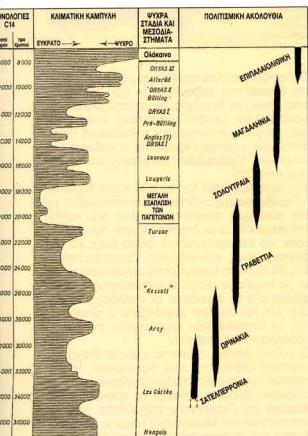
Η κατοικία μελετήθηκε σε σπήλαια και βραχοσκεπές που παρουσιάζουν συνεχή κατοίκηση, αλλά και σε άλλες παρθένες θέσεις στο βάθος μικρών κοιλάδων ή υπαίθρια, στις όχθες ποταμών.

Ένας σημαντικός αριθμός νεότεριων χαρακτηρίζει αυτή τη φάση (εικ. 11α, εικ. 9), όπως η τεχνική κατεργασίας των λεπίδων, ιδιαίτερα καλοφτιαγμένων, η μεγαλύτερη ακρίβεια στην επεξεργασία, που είναι τώρα πρωτότυπη, λεπίδομορφη, η διαφοροποίηση των εργαλείων συνόλων, που περιλαμβάνουν ξύστρα σε λεπίδες ή σε παχιές φολίδες ή ακόμα σε μικρά κομμάτια λίθου, καθώς και λεπίδες με επεξεργασία, και σπάνια γλυφίδες. Η δημιουργικότητα της Ωρινάκιας εκφράστηκε στην καταργασία των ζωικών υλών. Τα εργαλεία από κόκαλο, όπως αιχμές (sagaies), καρφιαίτες (epingles), διάτρητοι ράβδοι (bâtons percés), περιappa και χάντρες αφθονούν (εικ. 10). Τα πρώτα έργα τέχνης με τη μορφή εγχάρκτων πλακιδίων κάνουν επίσης την εμφάνισή τους στην Ωρινάκια. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, η δημιουργικότητα, η αναπτυγμένη τεχνολογία και η αναζήτηση κάποιων καλλιτεχνικής έκφρασης, συνδέονται με την ανάπτυξη του Homo sapiens sapiens, σκελετικά κατάλοιπα του οποίου βρέσκουμε στις ταφές εκείνης της εποχής (Cro Magnon).

9. Η τεχνική των λεπίδων, Ύστερη Παλαιολιθική (φωτ. H. Guéniégue CRDP - Dijon).

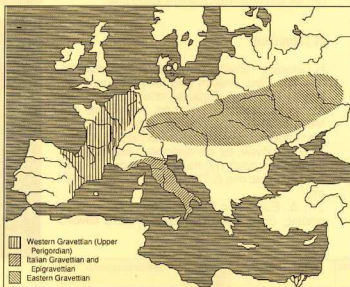
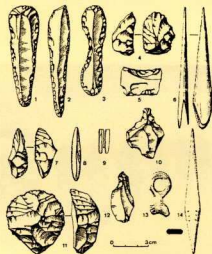
10. Οστέινα εργαλεία σύνολα της Ύστερης Παλαιολιθικής (φωτ. CNRP Tendon).

8. Η πολιτισμική ακολουθία της Ύστερης Παλαιολιθικής. (Κατά A. Leroi-Gourhan)

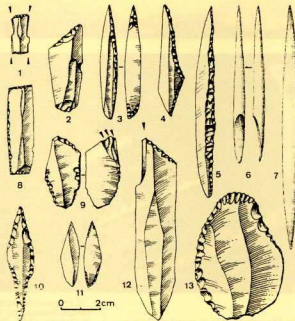
11. Η εξάπλωση της Ωρινόκιας πολιτισμικής φάσης. (Από I. Tattersall et al., 1988).

11a. Οι χαρακτηριστικοί εργαλείοι τύποι. (Από Dict. de la Préhistoire, 1969).

12. Η εξάπλωση της Γκραβέτιας πολιτισμικής φάσης. (Από I. Tattersall et al., 1988).

12a. Οι χαρακτηριστικοί εργαλείοι τύποι 5: Αιχμή τύπου La Gravette. (Από Dict. de la Préhistoire, 1969).

Το θέμα της προέλευσής της είναι ακόμη ανοικτό και απασχολεί τη σύγχρονη έρευνα. Πρόσφατες ανασκαφές στα σπήλαια Bacho Kiro και Temnata Dupka στη Βουλγαρία έδωσαν πολύ πρώιμες χρονολογήσεις, στην 50ή περίπου χιλιετία για την αρχή της Ωρινόκιας φάσης. Οι πιθανότερες λοιπόν προέλευσής της από την Κεντρική Ευρώπη και τη Βαλκανική είναι μεγάλες. Στη χώρα μας η Ωρινόκια είναι γνωστή από επιφανειακά ευρήματα (Δυτ. Πελοπόννησος), δεν έχει όμως ακόμα ερευνηθεί στρωματογραφικά. Στοιχεία από το Φράγγχι και από ανασκαφές που διεξάγονται σε βραχοσκεπές της Αργολίδας ίσως φωτίσουν περισσότερο το θέμα.

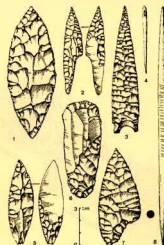
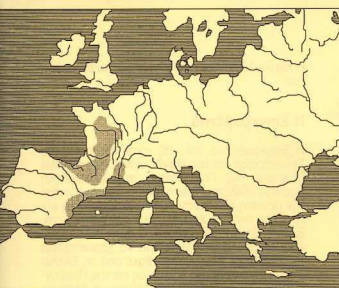
Η Γκραβέτια

Η Γκραβέτια αναπτύχθηκε σε όλον τον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον Würm III, μεταξύ 27.000 και 20.000 χρόνων. Ανάλογα με τις περιοχές, η Γκραβέτια αντικαθίστά τη Σατελιερνόνια στη Δ. Γαλλία, την Ωρινόκια ή τα εργαλεία σύνολα με τις διπρόσωπες φυλλόσχισμες αιχμές (Blattsitzen) στην Κεντρική Ευρώπη. Ακολουθείται από την Σολουτράια, την Μαγδαλénια ή την Επιγκραβέτια (εικ. 12).

Οι τεχνολογικοί νεοτερισμοί που χαρακτηρίζουν την Γκραβέτια εμφανίστηκαν την ίδια εποχή στις διάφορες περιοχές και αναπτύχθηκαν παρουνισιάζοντας μεγάλη πολιτισμική ποικιλομορφία. Διαφοροποιούνται έτσι η Ανατολική Γκραβέτια και η Δυτική Γκραβέτια, η καθεμία από τις οποίες περιλαμβάνει διάφορες τοπικές φάσεις (εικ. 12a).

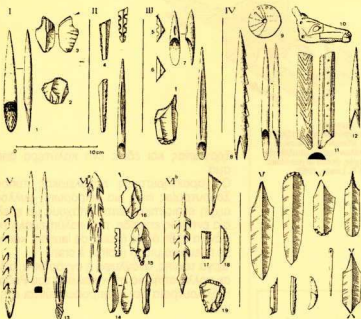
Στις πρώτες φάσεις της στην Κεντρική Ευρώπη, η Γκραβέτια εμφανίζεται πολύ ανεπτυγμένη, με την οικονομία προσανατολισμένη στο κυνήγι του μαμμουθ και με δομές κατοικίας που μαρτυρούν για ένα ημινομαδικό τρόπο ζωής και για συγκεκριμένες καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Στη ΒΔ Ευρώπη εμφανίζονται εργαλεία σύνολα με αιχμές με μίσχο, που προέρχονται αναμφίβολα από τα σύνολα με τις φυλλόσχισμες αιχμές. Στη ΝΔ Ευρώπη εμφανίζεται ο τύπος αιχμής La Gravette, που χαρακτηρίζει την τοπική παραλλαγή Perigordien IV.

Οι τελικές φάσεις συμπίπτουν με την εποχή της μέγιστης εξάπλωσης των παγετώνων. Η επιστροφή των περιπαγετινών συνθηκών στην ηπειρωτική Ευρώπη φαίνεται να προκάλεσε μια διακοπή της Γκραβέτιας παράδοσης, που μετατοπίστηκε στη Μεσογειακή Ευρώπη. Οι παράδοσεις της ρωσικής πεδιάδας συνεχίστηκαν στα

13. Η εξάπλωση της Σολουτραίας πολιτισμικής φάσης. (Από I. Tattersall et al., 1988).

13α. Οι χαρακτηριστικοί εργαλείοι τύποι. (Από Dict. de la Préhistoire, 1969).

14. Η εξάπλωση της Μαγδαληνίας πολιτισμικής φάσης. (Από I. Tattersall et al., 1988).

14α. Οι χαρακτηριστικοί εργαλείοι τύποι. (Από Dict. de la Préhistoire, 1969).

νότια της Ουκρανίας, αυτές της Κεντρικής Ευρώπης έδωσαν τη θέση τους στις επικραβέτιες ομάδες της Ουγγαρίας, της Ρουμανίας και ίσως της χώρας μας. Άλλες ομάδες παρατηρούνται στην Ιταλία, Ν. Γαλλία και Ν. Ισπανία. Η ανθρώπινη εγκατάσταση παρατηρείται κυρίως σε υπαίθριες θέσεις αλλά και σε σπήλαια. Ο εργαλειοτικός εξοπλισμός χαρακτηρίζεται από την Γκραβέττια αιχμή (pointe de La Gravette), που αποτελεί και τον χαρακτηριστικό εργαλειοτικό τύπο (fossile directeur) αυτής της φάσης και αφθονούσε στα ανώτατα στρώματα της επώμης θέσης στη Δ. Γαλλία.

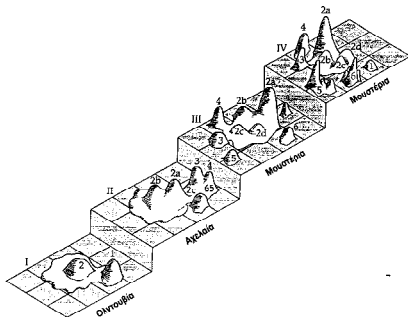
Η κόσμηση και η τέχνη γνωρίζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη. Γυναικεία ειδώλια διασχίζουν την Ευρώπη. Πρόκειται για στατοπογινικές μορφές με ρεαλιστικές διαστάσεις που εμφανίζονται στην Ουκρανία και τείνουν στην αφαίρεση και στη σχηματοποίηση όσο πλησιάζουμε στη Δυτική Ευρώπη. Τα ειδώλια ζώων αφθονούν επίσης. Τέλος, στην Γκραβέττια παράδοση ανάγεται και το στυλ II της τέχνης κατά τον Α. Leroi-Gourhan. Στη χώρα μας η Γκραβέττια αντιπροσωπεύεται στο στρώμα 10 της βραχοσκεπής του Ασπροχάλικου, στη φάση II του Φράγχθι, και ίσως στα στρώματα 16 έως 26 της Καστρίτσας. Οι Γκραβέτιες αιχμές όμως απουσιάζουν εδώ.

Η Σολουτραία

Η Σολουτραία αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια του Würm III-IV (εικ. 13) και έχει περιορισμένη διάρκεια: αρχίζει γύρω στα 19.000 χρόνια και τελειώνει στα 16.000 χρόνια. Απαντά μόνο στη Δυτική Ευρώπη και σε ένα συγκεκρωμένο γεωγραφικό χώρο, που ορίζεται από τον ποταμό Λίγηρα, την κοιλάδα του Ροδανού, τη βόρεια Ισπανία και τον Ατλαντικό ωκεανό. Πολιτισμικά τοποθετείται μεταξύ της Περιγόρδιας (τελική Γκραβέττια της Δυτικής Ευρώπης) και της Μαγδαληνίας.

Οφείλει το όνομά της στην υπαίθρια θέση Solutré της Γαλλίας, αν και η περιοδικότητά της ορίστηκε από τη μελέτη της στρωματογραφίας στη θέση Laugerie-Haute.

Η Σολουτραία παρουσιάζει μια μεγάλη πολιτισμική ενότητα και χαρακτηρίζεται τεχνολογικά από την επίπεδη επεξεργασία (retouche plate) των εργαλείων (εικ. 13α), η οποία καλύπτει και τις δύο όψεις. Οι πειραματικές έρευνες έδειξαν ότι για την μορφοποίηση των εργαλείων χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της άμεσης κρούσης με μαλακό κρουστήρα και σε πολλές περιπτώσεις η έμμεση. Η βέρμανση επίσης του υλικού φαίνεται ότι διευκόλυνε τις φάσεις επε-

15. Σχηματική αναπαράσταση της εξέλιξης των λίθινων εργαλείων των ανδρών της Παλαιολιθικής εποχής. (Klato Olvan Isaac, από R. Lewin, 1993).

Βιβλιογραφία

- Bordes F., 1963. "Essai de classification des industries moustériennes". *Bull. de la SPF* 50.
- Chavalon J., 1969. "Une très longue histoire: L'Acheuléen". in: Mohn J. P., éd. 1969.
- Guarasci A., 1992. "La fine del Pleistocene e gli inizi del Olocene". in: Guad. A. e Piperno M., ed., Italia preistorica. Bari.
- Hahn J., 1977. "Aurignacien. Das ältere Jungpaläolithikum". in: *Mittel und Obersteine. Fundamenta*, vol. 40, Kourtesi-Philippakis G., 1991. "La Grèce: 1986-1990". in: *La Préhistoire supérieure européenne. Bilan quinquennal UISPP/Commission VIII*. Bratislava: ERAUL 52.
- Kourtesi-Philippakis G., 1992. "Η ανθρωπότητα παρουσιάζει στη Μακεδονία πριν από τη Νεολιθική εποχή". in: *Η Προϊστορία της Μακεδονίας I. Η Νεολιθική εποχή*. Αθήνα.
- Kourtesi-Philippakis G., 1993. "Les plus anciennes occupations humaines dans le territoire épiréen et aux confins de l'Illyrie méridionale". in: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*. Paris.
- Otte M., 1981. *Le Gravettien en Europe centrale*. Brugge.
- Rigaud J.-Ph. éd., 1967. "Le Magdalénien en Europe. La structuration du Magdalénien". *Actes du Colloque de Mayence*. Liège.
- Smith P.L., 1966. *Le Solutrénien en France*. Bordeaux.

Η Μαγδαληνή δεν αντιπροσωπεύεται στη χώρα μας.

Η Επιγραβέττια

Η Επιγραβέττια (εκ. 15) είναι σύγχρονη της Σολουτραίας και της Μαγδαληνίας και αποτελεί συνέχεια της Γκραβέττίας στη Μεσογειακή Ευρώπη. Καλύπτει την περίοδο που ακολουθεί την μέγιστη εξάπλωση των παγετώνων έως και το τέλος της ΠΕ. Χρονολογικά κυμαίνεται μεταξύ 20.000 και 8.500 χρόνων. Ο όρος θεσπίστηκε από τον Ιταλό Α. Broglio για να χαρακτηρίσει τον πολιτισμό που αναπτύχθηκε από τη Σικελία έως τις περιοχές της Λιγουρίας και της Προβηγκίας. Η ακολουθία της μελετήθηκε με βάση τις τοπικές θέσεις και μέσα από την εξέλιξη των λίθινων εργαλείων συνόλων που χαρακτηρίζονται από λεπίδες με επεξεργασμένη ράχη (backed blades, lamelles à dos), φυλλοσχημα στοιχεία (éléments foliacés), με μίσχο (à cran), μικρά ευστρα (end-scrapers, grattoirs), γλυφίδες (burins), γεωμετρικούς μικρολίθους (microlithes géométriques).

Η Επιγραβέττια εντοπίστηκε στην Ελλάδα στα ανώτερα στρώματα του σπηλαιού της Κασορίτσας, σε αυτά της βραχοσκεπής Κλειδί, στην Ήπειρο, καθώς και στις φάσεις IV, V και VI της ακολουθίας του Φράγγχι.

Chronological Framework

G. Kourtesi-Philippakis

The Palaeolithic commences around 2.6 million years in Africa, with the appearance of the first stone implements chipped by man, and concludes in 10,000 years, a period which is characterized by the melting of glaciers and the steady improvement of climate. It is divided in three stages, the Early, Middle and Late Palaeolithic which reflect the technologic development of tools, although often they coincide with the paleoanthropologic evolution and the climatologic changes.

The Early Palaeolithic (2.6 million - 200,000 years) starts in Africa with the Oldowan cultural phase, which is characterized by implements of the chopping type, and is continued in Europe with the Acheulean phase, the typical tool of which is the biface, that is developing simultaneously with the Glacialian and Teyssian phase.

The Middle Palaeolithic (200,000-35,000 years) is characterized by the Mousterian cultural phase which expands over the broader European area and the Middle East. The flake technique prevails and its most typical type of implements are the points and the scrapers, while at the same time the Levallois technique is developed. The metaphysical concern of man is expressed by the burials, which then appear.

The Late Palaeolithic (35,000-10,000 years) exhibits many novelties, which are connected with the appearance of *Homo sapiens*. The stone implements come to perfection by the invention of the blade technique. Characteristic types of tools are the end-scrapers and the burin. New materials of animal origin, such as bone, mammoth tusk and deer antler, are used now for the making of implements. The aesthetic criterion is evolved and is expressed in the development of ornaments and in the appearance of art which culminates during the same period.

The cultural sequence of the Late Palaeolithic presents a great variety, depending on the geographic region. However, in the broader European area the Aurignacian, Gravettian, Solutrean, Magdalenian and Epigravettian phases prevail, which, to a certain extent, also occur in Greece.

Εργασίας και έδινε ένα καλύτερο αποτέλεσμα.

Ο χαρακτηριστικός εργαλειοτικός τύπος της Σολουτραίας είναι μια διπρόσωπη φυλλοσχημη αιχμή εξαιρετικά λεπτού πάχους με επεξεργασία εντελώς επίπεδη, που καλύπτει όλη την επιφάνεια κάθε όψης (feuille de laurier), και η αιχμή με πλευρικό μίσχο (pointe à cran).

Έργα τέχνης, ανάγλυφα ή εγχάρακτα, σώζονται σε πολλά σπήλαια στην κοιλάδα του Ροδανού. Η Σολουτραία δεν αντιπροσωπεύεται στη χώρα μας.

Η Μαγδαληνή

Η Μαγδαληνή εξαπλώνεται στη Δυτική Ευρώπη, όπου και αναγνωρίστηκε στις θέσεις Laugerie-Haute, Pincevent στη Γαλλία, Pampalo, στην Ισπανία, Gonnorsdorf, Andernach, Petersfels, στη Γερμανία, Krems στην Αυστρία (εκ. 14). Καλύπτει ένα μέρος του μεσοσταδίου του Lascaux, τις ψυχρές περιόδους Dryas I και II (εκ. 14a), που διακόπτονται από το μεσοστάδιο του Bolling IV, μεταξύ 16.000 και 10.000 χρόνων. Αναγνωρίστηκε στη στρωματογραφική ακολουθία της βραχοσκεπής La Madeleine στη ΝΔ Γαλλία, ήδη από τα τέλη του 19ου αι., όπου συνεχίζει την Σολουτραία. Η Μαγδαληνή χαρακτηρίζεται από μια μεγάλη δημογραφική εξάπλωση, αποτέλεσμα της οποίας θα είναι η αύξηση του αριθμού των θέσεων και των ταφών, καθώς και ο αποικισμός νέων γαιών στα βόρεια της Ευρώπης προς το τέλος της ΠΕ. Τα κατάλοιπα αυτής της φάσης είναι όχι μόνο άφθονα αλλά και ποικίλα. Η κατηγορία των ζωικών υλών για την κατασκευή εργαλείων, αντικειμένων κόσμησής και κινητών έργων τέχνης φτάνει στο απόγειό της, καθώς και η τέχνη των σπηλίων (στυλ III και IV του Α. Leroi-Gourhan).